

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. IV

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
У БЕОГРАДУ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
У НИКШИЋУ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

СРПСКИ ЈЕЗИК

IV/1-2

Београд, 1999.

КЊИГА О СИНТАКСИ СЛОЖЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ

Милош Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*,
Рашка школа, Београд, 1998. год. (327 стр.)

Књига *Синтакса сложене реченице у српском језику* др Милоша Ковачевића, редовног професора за савремени српски језик (синтаксу, семантику и стилистику), представља зборник радова који су настајали у последњих петнаестак година ауторовог бављења појединим синтаксичким питањима савременог српског књижевног језика. Сви радови, већ публиковани у часописима, зборницима са научних скупова или у другим ауторовим књигама, у овој књизи објављени су углавном без икаквих битнијих измена. Међутим, овим се не умањује значај и сврсисходност обједињавања дугогодишњег континуираног бављења синтаксом сложене реченице савременог српског језика, и то у оним њеним сегментима и доменима који до сада и нису били предмет разматрања или нису потпуно расветљени.

Радови, сложени по тематским целинама, на неки начин су и хронолошки преглед ауторове запитаности над нерешеним проблемима с којим се суочавао у истраживању и у наставној пракси, као и потврда исправности његовог доследног опредељења да те проблеме решава са више аспеката: функционалног, структурног, семантичког и прагматичког. Јединство садржаја *Синтаксе* остварено је и у доследном придржавању критеријума постављених у почетним истраживањима, при чему се поједини модели реченица издвајају и описују на основу три параметра: типа везничког елемента и структурно-семантичких карактеристика обеју клауза обједињених тим везником у реченицу. Иако се постулирани методо-

лошки приступ и параметри до којих се дошло у досадашњим синтаксичким истраживањима (В. А. Белошопкова и А. М. Пешковски) понављају у више радова, то не оптерећује њихов садржај него иде у прилог потенцијалним корисницима књиге (првенствено студентима), јер се на тај начин истиче козистентност истраживачког модела, чијом се применом могу превазићи недостаци и попунити празнине досадашњих приступа у граматицама и научним истраживањима.

Систематичност у књизи потврђује се и тиме да у свим радовима аутор даје преглед досадашњих резултата у србистичкој науци о питањима којим се бави узимајући у обзир све релевантне чињенице и критеријуме, да би неке од њих својим истраживањем потврдио или оповргао. У овом критичком и аналитичком поступку Ковачевић постављене проблеме расветљава са више аспеката и доводи у везу са сличним проблемима, да би у детаљном разматрању указивао на све критеријалне разлике на структурном, семантичком, прагматичком и стилском плану. Тако се у оквиру сваког инваријантног модела и типа синтаксичких односа на основу критеријума по једног од наведених планова издвајају и варијантни подтипови и случајеви којим се илуструје богатство изражајних синтаксичких средстава за семантичко, прагматичко и стилско нијансирање садржаја.

Синтакса М. Ковачевића, осим Предговора, Списка цитиране литературе и Биљежака о аутору, обухвата 19 радова груписаних у три тематске целине (поглавља) са насловима: *Координација* (четири рада: *Распоред клауза у независносној реченици*, *Јесу ли закључне и искључне посебне врсте независних реченица*, *Градационе координиране конструкције* и *Објаснидбене (експланативне) координиране конструкције*); *Субординација* (10 радова са насловима: *Финалне и конструкције намене*, *Консекутивне (посљедичне) конструкције*, *Везници узрочне (каузалне) зависне реченице*, *Условне (погодбене) реченице с везником док*, *Експективне конструкције*, *Сложена реченица с контрастном зависном клаузом*, *Зависне реченице са спецификативним значењем*, *Сложена реченица с пролептичким објектом*, *Сложена реченица с узрочном релативном клаузом* и *Сложена реченица с посесивном зависном клаузом*); *Субординација и координација* (5 радова са насловима: *Експективне и ексклузивне конструкције*, *Паратаксичке и хипотаксичке односне реченице*, *Начини усложњавања везничког система*, *Диференцијација партикула и хомоформних (дијелова) везника* и *Типови нагомилавања везника у сложеној реченици*).

У првој целини под насловом *Координација*, на основу параметара за разликовање односа координације и субординације (стр. 11), већ усвојених у лингвистичкој науци, аутор проверава правило уланчавања неза-

висних реченица, тј. могућност распореда клауза у независнослуженој реченици на корпусу савременог српског књижевног језика различитих функционалних стилова (белетристичког, публицистичког, научног, административно-правног и разговорног). При томе је на основу типа везника и структурно-семантичких карактеристика повезаних клауза, Ковачевић кориговао традиционалну поделу независнослужених реченица, па уз саставне, раставне и супротне реченице, уместо искључних и закључних, уводи типове градационих и објаснидбених или експланативних реченица. У анализи се показује да је координирани везник ограничавајући фактор промене реда независних клауза, као и могућности уметања (интерполирања) једне независне клаузе у другу, за све врсте. Тим ограничењима најмање подлежу раставне реченице. Анализе на корпусу српског језика потврдиле су не само правила о фиксном и променљивом распореду независних клауза у слоуженој реченици, него и чињеницу да ниједан координирани везник није структурни члан ниједне од клауза, за разлику од субординираних везника који чине структурне чланове зависних клауза у слоуженој реченици.

На основу проверене валидности постављених параметара и у одређивању односа координације и субординације и у издвајању врста реченица са таквим односима, М. Ковачевић, на богатом корпусу савременог српског језика, одређује статус закључних и искључних реченица. Ове реченице у традиционалном приступу издвајане су као посебне врсте независнослужених реченица само на основу семантичког критеријума, а не и структурно-граматичког (типа везника и типа односа клауза у реченици). Имајући у виду нова сазнања о текстуалним (лексичким) конекторима, као и њихово разграничавање од граматичких (унутарреченичних) везника, М. Ковачевић показује да се ова два типа слоужених реченица могу издвојити само као семантички подтипови: и то закључне као семантички конклузивни подтип узрочно-последичних саставних реченица, а искључне као семантички ексклузивни подтип супротних реченица. По структурним критеријумима оне нису посебни типови реченица: закључне немају својих везника, него су без везника или се у слоужену реченицу уводе неким саставним везником. Искључне реченице имају неке специфичне структурне карактеристике за разлику од других подтипова супротних реченица, али због одсуства сопствених везника оне не представљају посебну врсту координације него припадају супротним реченицама. Јединице *само*, *једино*, *ишек*, *сем*, *осим* које су у досадашњој србистици издвајане као везници искључних реченица, по М. Ковачевићу имају другу функцију. Рестриктори *само*, *једино*, *ишек* јављају се као експоненти значења ексклузивности, а не као координациони везници, а предлози *сем* и *осим* јављају се као експоненти ексцептивног значења ко-

је се не реализује у координираном него у субординираном синтаксичком односу.

У раду *Градационе координиране конструкције* аутор анализом корпуса различитих стилова утврђује да се као посебна врста независно-сложених реченица издвајају градационе реченице што показује на примерима конструкција с везницима *а камоли*, *а немоли* и конструкција с корелационим везницима *не само... него/но/већ*. Указујући на структурно-семантичке особености једних и других конструкција, аутор представља и типове градације, која се остварује не само на синтаксичком него и на лексичко-семантичком плану, и која се јавља као стилско средство. Тако се конструкције са везницима *а камоли*, *а немоли* употребљавају у публицистичком и разговорном стилу, док су конструкције с корелативним везницима карактеристичне за научни стил. Модел градационих реченица увек је двочлан, структурно затворен и има устаљен распоред јединица градације уз поједине везнике. И једним и другим типом везника творе се и координиране синтагме и координиране реченице, што је иначе карактеристика свих координираних везника.

На основу постављених критеријума Ковачевић у својој *Синтакси* издваја и објаснидбене (експланативне) реченице као посебну врсту координираних реченица са везницима *односно* и *што јест*, јер и ови везници, као и други координирани везници творе не само координиране реченице него и координиране синтагме затворене структуре, а при пермутацији јединице носиоци координиране везе не мењају место као ни други координирани везници. Објаснидбено значење исказује се и везничким комплексима састављеним од координираног везника *а* или *или* и конкретизатора значења објаснидбености (тј. лексичких и пропозиционалних конектора у функцији семантичких верификатора објаснидбености, типа: *заправо*, *у ствари*, *наиме*, *што значи* и др.). Неки од њих могу се употребити и без везника, а конектори: *дакле*, *иначе* и *иначе* увек се употребљавају без граматичког везника, па су координиране синтагме и реченице у овим случајевима безвезничке. Дакле, аутор јасно показује разлику између везника и сличних јединица — конектора који се употребљавају као конкретизатори одређеног значења и функционишу као јединице текстуалног, надреченичног плана. На основу њиховог значења аутор издваја следећа (под)значења објаснидбености: преформулације, корекције, експликације, конкретизације, корелације и значење додатног коментара. Објаснидбено значење исказује се и субординацијским синтаксичким средствима, па је то разлог, како истиче Ковачевић, зашто се у синтаксичким разматрањима не сме узимати у обзир само семантички него и структурни план, као и граматичка средства којим се он исказује.

Поглавље под насловом *Субординација* најобимније је. Обухвата десет радова чији наведени наслови указују на проблеме који се разматрају у књизи. Проблем намере (финалности) и намене (сврхе) поставља се због семантичке и структурне сличности ове две језичке категорије. Управо је таква сличност била разлог што се у литератури уочавала и описивала само категорија финалности било да се реализовала у падежним конструкцијама било у реченицама. Међутим, увођењем граматичког критеријума уз семантички М. Ковачевић издваја ограничени број конструкција чије су јединице повезане односом субординације. Тако је и ове семантички сличне субординацијске конструкције на основу различитих везника и односа надређеног и подређеног члана било могуће класификовати на врсте и подврсте. Аутор издваја намерне или финалне конструкције у којима је јединица којом се исказује циљ у субординацијском граматичком односу према јединици којом се исказује нека акција, као начин досезања датог циља. Осим падежних конструкција то су и намерне реченице са простим и сложеним везницима: *да, е да, како, нели, ради тога, у том циљу, зато да, због тога да, с намером да, са жељом да, у настојању да* и др. Сложени везници осим везничког елемента *да* садрже и лексеме конативне мотивације са различитим нијансама значења: месним, узрочним, последичним, начинским, условним и др. Најсличније значење намерном јесте значење намене, сврхе, али на основу односа надређеног и подређеног члана субординацијске конструкције и на основу релевантних граматичких карактеристика аутор утврђује разлике између ових значењских категорија (тип нереченичних конструкција, тип глагола или глаголског облика у предикату, тип субјекта основне клаузе). Најчешћи везник зависне клаузе са значењем намене је опште-субординацијски везник *да*, а јављају се и сложени везници: *у сврху да, са сврхом да*. Међутим, ови сложени везници условили су мешање са сложеним везницима *у циљу да, са циљем да* који примарно означавају намеру. Тако се значење намене изражава и средствима са значењем намере, али се ови различити модели субординацијског односа разликују не само на основу контекста него и на основу наведених структурно-граматичких карактеристика.

Консекутивне (последичне) конструкције М. Ковачевић у својој *Синтакси* представља у оквиру узрочног (каузалног) модела субординацијског типа будући да се у овом типу реализује структурно чист каузални модел. Овакву синтаксичку зависност исказују релациони елементи, везници и предлози, који својим граматичким и лексичким значењем омогућавају да се трокомпонентни каузални модел реализује или као узрочни или као последични. При томе је узрочни језички модел у српском, као и у многим другим језицима, многобројнији и разноврснији од

последичног. Анализом каузалног модела последичног типа на Вуковом и савременом језику различитих функционалних стилова Ковачевић издваја пет семантичких (под)типова последичних реченица. У Вуковом језику ове реченице се и структурно и семантички ослањају на сложену реченицу са начинском клаузом, док у савременом језику преовлађују конструкције каузалне везе. Показано је да се развој тих конструкција кретао у правцу последичности и богаћења форми за изражавање чисте последичности. Узрочни модел аутор детаљније анализира бавећи се узрочним везницима који могу бити контекстуално условљени (везник *како*) или контекстуално неусловљени (везник *јер*), и то на корпусу Вуковог и савременог језика. У савременом језику јавља се велики број сложених каузалних везника контекстуално неусловљених који су настајали преко катафорски употребљених узрочних заменичких прилога и прилошких израза (*зашто ишћо, због тога ишћо, на основу тога ишћо, ишћим ире ишћо* и др.). Бројност ових везника у савременом књижевном језику, по Ковачевићевој анализи, показује да се књижевни језик после Вука функционалностилски раслојавао, при чему је нарочито развој научног стила, у тежњи за постизањем што веће прецизности, утицао и на повећавање броја форми за исказивање апстрактних садржаја типа узрочности.

Значај везника и њиховог синтаксичког понашања за одређивање односа клауза у сложеној реченици и синтаксичких модела, Ковачевић показује и на примеру везника *док*. Решавајући питање у вези са граматичком двозначношћу овог везника, он доказује да је везник *док* граматички једнозначан, али је семантички полисемичан (као и многи други везници). Граматичка једнозначност везника *док* реализује се у значењу субординације, а лексичка полисемичност у томе да поред примарног темпоралног значења реализује и друга: каузално, погодбено, контрастно. Погодбено значење овог везника по Ковачевићу до сада није било уочено и он на корпусу савременог језика показује да се то његово значење реализује у строго регулисаним граматичко-синтаксичким условима: предикати обе клаузе морају бити негирани и у одређеном глаголском облику (в. 139. стр.). Контрастно значење клауза с везником *док* до сада се разматрало као координирани тип везе, што Ковачевић аргументовано оповргава, показујући анализом и корпусом да реченице с везником *док* и са значењем контраста чине посебан тип зависних (субординираних) адвербијалних реченица.

Фокусирајући везничке елементе као најбитније делове синтаксичких конструкција Ковачевић у *Синтакси* представља и оне типове реченица које у досадашњој литератури нису биле предмет разматрања. То су најчешће конструкције субординираног типа са сложеним везницима, које су карактеристичне за новији развој књижевног језика и његових по-

јединих функционалних стилова у тежњи за прецизнијим изражавањем: научног, публицистичког и административно-правног. Такве су и конструкције с везницима (*у*)*умесџо шџо*, (*у*)*месџо да*. Синтагме и реченице са овим везником, како је показано на корпусу савременог језика, увек реализују супротно значење специфичног типа: садржаји повезаних јединица супротстављају се према критеријуму реализованост — очекиваност. По аутору значење замене, које је до сада истицано, реализује се секундарно, а значење намене је погрешно приписивано овим конструкцијама. Њихово примарно значење, како истиче Ковачевић, јесте значење неоствареног очекивања (експективно значење).

Сложени везник с *џим шџо* / *да* повезује зависну клаузу са спецификованим значењем, којом се као допунском информацијом спецификује оно што је исказано главном клаузом. Та спецификација реализује у различитим нијансама: корекција, истост, изузимање, додатни услов и сл.

Разлозима и начином постанка сложених везника преко увођења у везничку функцију предлошких и прилошких израза, као и појавом усложњавања везника, посвећена је већина радова из трећег поглавља *Синџаксе*. У вези са везницима разматран је и проблем спојева везника и партикула. Ковачевић је дошао до закључка да се партикуле употребљавају испред скоро свих зависних везника, с тим да у тој позицији реализују различите функције: функцију модификације не улазећи у састав везника или везничку функцију чинећи са везником сложени везнички елемент зависне клаузе (*само шџо*, *једино шџо*, *изузев шџо* и др.). Партикуле, како је у *Синџакси* показано, не могу заузимати позицију испред независних везника, него иза њих, при чему чувају функцију модификације било ког реченичног члана. Са независним везницима не праве сложене везничке спојеве.

Проблем у вези са гомилањем везника, како се показује у трећем поглављу *Синџаксе*, јавља се углавном у вишеструко сложеним реченицама, при чему је за српски језик карактеристично гомилање независног и зависног везника и зависног и зависног везника. У основи ове појаве јављају се углавном стилски разлози, који се испољавају у различитом начину синтаксичке организације одређених садржаја. У таквим околностима никада спој два везника не гради сложени везник, него сваки од везника чува своју синтаксичку функцију. И како закључује М. Ковачевић, само је гомилање независног и зависног везника синтаксички нужно, јер и један и други врше своју основну функцију у односу на исту клаузу у вишеструко сложеној реченици.

Разматрајући различите типове субординираних сложених реченица, Ковачевић издваја у посебан тип и оне које најчешће из стилских ра-

злога реализују специфичну синтаксичку структуру, као што су: реченице с пролептичким објектом, реченице с узрочном релативном клаузом, реченице са посесивном, атрибутском зависном клаузом (које су карактеристичне по двофункционалности везничких речи: осим везничке улоге ове речи имају и значење неког реченичног члана зависне атрибутске клаузе, што се види и по присуству антецедентне и постцедентне именице у главној и зависној клаузи).

У трећем поглављу *Синџаксе* М. Ковачевић бави се и проблемима разграничења типова реченице око којих у досадашњим истраживањима није било сагласности да ли припадају координацијским или субординацијским сложеним реченицама. Забуне су настајале нарочито у случајевима који су се решавали само на основу једног критеријума, најчешће семантичког, али и због новије ситуације карактеристичне за савремени књижевни језик, у коме се јавља велики број сложених везника или нагомилавање везника различите семантичке и синтаксичке вредности. У смислу разграничавања семантички блиских садржаја ексцептивности и ексклузивности, у основи којих је значење изузимања, разрешава се и проблем ексцептивних зависнослужених и ексклузивних независнослужених конструкција и даје се попис и опис њихових модела на основу структурно-синтаксичких карактеристика. Тако је установљено да ексклузивне реченице чине подтип супротних реченица са конкретизатором ексклузивности као обавезним чланом структуре зависне клаузе, типа: *само, једино, њек*. Ови лексички конектори су уз везнике *осим, сем* и *изузев* традиционално погрешно узимани као везници искључних независнослужених реченица.

Конструкције са ексцептивним значењем на основу субординираног типа везе која се остварује везницима са значењем ексцепције типа: *осим, сем, изузев* и њихових сложених еквивалената издвајају се у *Синџакси* у посебан тип, и то зависних реченица. Занимљиви су и случајеви односних клауза које се реализује у паратакси помоћу везника *а*, а у хипотакси универзалним двофункционалним односним везником *који*.

Вредности књиге *Синџакса сложене реченице у српском језику* Милоша Ковачевића бројне су. На многе је указано у представљању њеног садржаја. Овде ћемо још истаћи да ову књигу карактерише беспрекорни аналитички истраживачки поступак у коме су јасно препознатљиви следећи релевантни делови: постављење проблема и његов историјат, детаљна анализа богатог корпуса свих функционалних стилова савременог језика и закључци. При томе Ковачевић користи јасно дефинисани метод и параметре. За стилске елементе у синтакси употребљава терминологију стилистике, и одређује поједине стилистичке проблеме у оквиру којих се реализују реченице одређеног типа (пример градације и гра-

дационих реченица, пролепса и пролептички објекат), за проблеме у вези са сложеним везницима и њиховим елементима употребљава терминологију контекстуалне лингвистике (лексички и текстуални конектори, анафора, катафора), а за проблеме из лексичке семантике употребљава термине ове лингвистичке дисциплине (полисемија, хомонимија). Тако да *Синџакса* М. Ковачевића садржи многа решења значајна и за поменуте лингвистичке дисциплине. За лексичку семантику, лексикологију и лексикографију значајно је разграничавање партикула, (сложених) везника, предлошких и прилошких израза у позицији између клауза. Синтаксички аспекти употребе ових лексичких јединица беспрекорно су представљени, али би се, и у синтаксичком приступу М. Ковачевића, као и приступима других синтаксичара у србистици, кад је о лексичким јединицама реч, морало полазити од њихових примарних лексичких и граматичких значења.

Оно што умањује вредност *Синџаксе* јесте ауторов манир да доноси вредносни суд о раду својих претходника оценом која обично претходи стручној и научној анализи. Том оценом Ковачевић умањује или негира значај досадашњих резултата представљајући себе као пионира и почетника у домену многих питања којима се у књизи бави. Међутим, из његовог прегледа резултата рада претходника очигледно је да такве оцене нису потребне ни основане. Чињенице показују да су истраживачи и граматичари пре Ковачевића постављали и разрешавали многа питања у складу са изабраним аспектима и критеријумима и да су их често комбиновали: морфосинтаксички, семантички, прагматички и стилски. Управо, ту добру традицију наставља и дограђује и сам Ковачевић, обogaћујући је не само новинама савремене лингвистичке науке него и сопственом стручном и научном компетенцијом и систематичношћу.

Пример оваквог поступка М. Ковачевића, а таквих примера арбитраже у србистичкој науци има још, показује колико је у научном раду непотребно и штетно употребљавати оцене у наведеном смислу, јер оне нису одлика научног стила него другог (разговорног, публицистичког и сл.). У науци, као што и Ковачевић својим аналитичким поступком показује, праву тежину имају само чињенице. Те чињенице сваки озбиљан корисник научног дела, каква је неоспорно и Ковачевићева *Синџакса*, уме да вреднује, поготову ако се оне представе на систематски начин и на богатом језичком корпусу, како то чини Милош Ковачевић у овој књизи.

Сјана Ристић